

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

Ήδη από την Αρχαιότητα, ο Ηράκλειτος αποτελεί, όπως είναι γνωστό, έναν από τους πιο πολυσυζητημένους φιλοσόφους. Περιδιαβαίνοντας κανείς τις πολλαπλές, και συχνά αντιμαχόμενες, ερμηνείες της σκέψης του, δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει με τον J. Barnes ότι ο «σκοτεινός» φιλόσοφος της Εφέσου μοιάζει με ένα άδειο δοχείο γλυκού, όπου η κάθε μέλισσα ανακαλύπτει τα αρώματα της αρεσκείας της.¹

Με επίγνωση των κινδύνων για τους οποίους προειδοποιεί η εύστοχη παρομοίωση του Barnes, η προσέγγιση της ηρακλείτειας σκέψης που επιχειρεί η παρούσα μελέτη έχει ως αφετηρία τον ισχυρισμό του Διοδότου ότι το φερόμενο ως σύγγραμμα του Ηρακλείτου αποτελεί μια πολιτική πραγματεία.² Συγκεκριμένα, συνιστά έναν ακριβή οδηγό του ανθρώπινου βίου.³ Τούτο σημαίνει ότι το εν λόγω κείμενο δεν αποβλέπει παρά στην προσπάθεια καθορισμού αντικειμενικών κριτηρίων αξιολόγησης του συνόλου της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Έτσι, πάντοτε κατά τον Διόδοτο, η κοσμολογία του Ηρακλείτου δεν αποσκοπεί παρά στη δημιουργία ενός διασαφητικού παραδείγματος, προκειμένου να καταστεί νοητός ο «ορθός τρόπος» οργάνωσης της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Συνακόλουθα, πρόκειται για την απόπειρα θεμελίωσης στην κοσμική πραγματικότητα των αντιλήψεων περί ευπραξίας και αρίστης πολιτείας τις οποίες υποστηρίζει ο Εφέσιος στοχαστής. Με βάση αυτή τη διαπίστωση οδηγούμεθα στο συμπέρασμα ότι, ως διαρθρωμένο όλο, η σφαίρα των ανθρωπίνων οφείλει, κατά τον Ηράκλειτο, να συμμορφώνεται προς τη λογική δόμησης της φυσικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, ο «ορθός τρόπος» κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης αντλεί το νόημά του από την πίστη στην ύπαρξη μιας *κατά φύσιν* διάταξης κάθε υπαρκτής πολλαπλότητας.

Οι ισχυρισμοί του Διοδότου συνάδουν και με τις πληροφορίες που αντλούμε από τον Σέξτο Εμπειρικό, ο οποίος αναφέρεται στην ύπαρξη συζητήσεων προκειμένου να εξακριβωθεί αν ο Ηράκλειτος δεν υπήρξε μόνο φυσικός φιλόσοφος και κοσμολόγος, αλλά έθεσε και ζη-

τήματα ηθικής τάξης.⁴ Πρόκειται για άποψη η οποία, προβάλλοντας τη στάση του Ηρακλείτου ως συγγενή με αυτήν του Εμπεδοκλή, διαφοροποιεί επίσης τον στοχασμό του πρώτου από τις κυρίαρχες τάσεις της Σχολής της Μιλήτου. Σημειώνουμε εξάλλου ότι είναι πολλοί οι σύγχρονοι ερευνητές οι οποίοι, στηριζόμενοι στο γνωστό απόσπασμα *ἐδιζησάμην ἐμεωυτόν* (B 101), διέκριναν στον στοχασμό του Ηρακλείτου μια σαφώς ανθρωπολογική διάσταση.⁵

Δυνάμει της διάστασης αυτής, τα αποσπάσματα δεν θα πρέπει να θεωρούνται και να ερμηνεύονται ως απόπειρες εξέτασης και διερεύνησης αποκλειστικά του εξωτερικού φυσικού κόσμου. Πρόκειται μάλλον για μια στροφή προς τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, προς το υποκείμενο, η οποία προηγείται εκείνης των σοφιστών και του Σωκράτη. Δεδομένης της άρρηκτης σχέσης μεταξύ ηθικής και πολιτικής, την οποία θεμελιώνει η ελληνική Αρχαιότητα, καθίσταται σαφές ότι η αναγνώριση αυτής της στροφής προδιαθέτει στο να θεωρήσουμε τον «ηθικολόγο» Ηράκλειτο ως ένα στοχαστή του οποίου κύριο μέλημα αποτελεί ο χώρος των ανθρωπίνων υποθέσεων και η δημόσια σφαίρα.

Στο σημείο αυτό θα προβούμε στην απόπειρα ανίχνευσης των πολιτικών θέσεων του Εφέσιου φιλοσόφου, ξεκινώντας από το πρώτο απόσπασμα (B 1). Παραθέτουμε το κείμενο:

τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν εἰκόσσι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγέυμαι κατὰ φύσιν διαιρέων

ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει. τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει

ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὅκωσπερ ὁκόσα εὐδόντες ἐπιλανθάνονται.

Δεδομένης της νευραλγικής θέσης την οποία κατέχει στη σκέψη του «αινική»⁶ φιλοσόφου η έννοια λόγος, το πρώτο από τα ερωτήματα που τίθενται εδώ σχετίζεται με το νόημα που ο Ηράκλειτος αποδίδει στον συγκεκριμένο όρο. Η σπουδαιότητα του ερωτήματος για την πληρέστερη κατανόηση του αποσπάσματος προβάλλεται ανάγλυφα, αν λάβουμε υπόψη μας ότι, σχετικά με τον λόγον, ήδη ο Guthrie έχει διακρίνει δεκατρείς έως δεκατέσσερις συνήθεις χρήσεις στην ελληνική γλώσσα.⁷ Από την άλλη πλευρά, ο καθένας σχεδόν από τους με-

λετητές της προσωκρατικής φιλοσοφίας νοηματοδοτεί τον υπό συζήτηση όρο σύμφωνα με τη δική του συνολική ερμηνεία της ηρακλείτειας σκέψης. Όσον αφορά τη δική μας προσέγγιση, θεωρούμε ότι τα πράγματα διευκρινίζονται περισσότερο αν, ακολουθώντας τον Guthrie,⁸ συνδέσουμε το συγκεκριμένο κείμενο με το απ. Β 50:

*οὐκ έμοῦ, άλλα του λόγου άκούσαντας όμολογείν σοφόν
έστιν έν πάντα είναι.*

Το γεγονός ότι το *του λόγου* εδώ είναι αντικείμενο της μετοχής *άκούσαντες*, δεν αφήνει πολλά περιθώρια αμφισβήτησης της άποψης ότι η σημασία του είναι κατ' αρχάς αυτή της ομιλίας και της έκφρασης. Ο λόγος εδώ είναι πρώτα απ' όλα η ομιλία του Ηρακλείτου. Όμως, από τη στιγμή που ο Εφέσιος φιλόσοφος τονίζει ότι οι ακροατές του δεν πρέπει να ακούσουν αυτόν, αλλά τον λόγον, καθίσταται σαφές ότι τους προτρέπει να αντιδιαστείλουν το περιεχόμενο αυτής της ομιλίας από το ιστορικό υποκείμενο της εκφοράς της. Με άλλα λόγια, χρειάζεται να αντιληφθούμε το νοηματικό περιεχόμενο του λόγου ως εξωκοινωνικό και ανιστορικό. Δανειζόμενοι τη διατύπωση του Κ. Αξελού, θα πούμε ότι «η λέξη λόγος σημαίνει το λέγειν του Ηρακλείτου και το “νόημα” του σύμπαντος».⁹ Υπ' αυτή την έννοια, το υποκείμενο που εκφέρει τον λόγον αυτοπροσδιορίζεται ως ένα «νοήμον φερέφωνο» ικανό, μέσω ενός συγκεκριμένου γλωσσικού ιδιώματος, να αποκαλύψει μια α-χρονική, αντικειμενική αλήθεια.¹⁰

Με βάση το απ. Β 1, η αλήθεια αυτή σχετίζεται με την αρχή σύμφωνα με την οποία συμβαίνουν τα πάντα. Εδώ χρειάζεται να επισημάσουμε τα εξής:

Αναφερόμενος ο Ηράκλειτος στον λόγον χρησιμοποιεί το ρήμα *είναι*— το οποίο, ως γνωστόν, θα χρησιμοποιηθεί από τον Πλάτωνα προκειμένου να εκφράσει τον αμετάβλητο και αναλλοίωτο χαρακτήρα του νοητού. Από την άλλη πλευρά, αναφερόμενος ο Εφέσιος φιλόσοφος στο σύνολο των πραγμάτων που υπάγονται στον νόμο ή την αρχή που σημαίνει ο λόγος, χρησιμοποιεί το *γίνεσθαι*. Πρόκειται για ρήμα άρρηκτα συνδεδεμένο νοηματικά με τη γέννηση, τη μεταβολή και τη φθορά των πραγμάτων που υπόκεινται στην αισθητηριακή αντίληψη και την εμπειρία. Από τη σκοπιά αυτή, το περιεχόμενο του λόγου δείχνει να ταυτίζεται με τον κανόνα που ορίζει τον *αληθή*, άρα δέοντα, τρόπο ύπαρξης των πραγμάτων. Συνάμα, συνιστά τον νόμο της γένεσης και της φθοράς των αισθητών όντων.

Ήδη λοιπόν το απόσπασμα Β 1 μας θέτει ενώπιον ενός ουσιώδους διαχωρισμού: από τη μία πλευρά είναι η αιώνια αλήθεια, ενώ, από την άλλη πλευρά, υπάρχει η φθαρτή και προσωρινή φύση των συγκεκριμένων πραγμάτων, τα οποία συγκροτούν την εμπειρική πραγματικότητα. Ακόμη:

Από τη μία πλευρά ο ένας, στην προκειμένη περίπτωση ο ίδιος ο Ηράκλειτος, και από την άλλη πλευρά οι υπόλοιποι άνθρωποι.¹¹ Πρόκειται για όλους όσους, σε άλλα αποσπάσματα, θα χαρακτηρισθούν περιφρονητικά από τον Εφέσιο αριστοκράτη ως μύριοι ή πολλοί.¹² Σε αντίθεση προς τον ένα, τον σοφό, που βρίσκεται πάντοτε σε εγρήγορση, η ανώνυμη πλειονότητα μοιάζει να κοιμάται. Η μεταφορική αυτή περιγραφή του τρόπου ύπαρξης των πολλών δεν είναι καθόλου τυχαία. Ο ύπνος είναι μια κατάσταση αναδίπλωσης του ανθρώπου στον εαυτό του και αποκοπής του από την εξωτερική πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, όπως συμβαίνει με τον πόνο και τη σωματική ηδονή (στην οποία επίσης εναντιώνεται ο Ηράκλειτος), ως κατάσταση που επίσης λαμβάνει χώρα μέσα στα όρια του σώματος, ο ύπνος δεν μπορεί να κοινοποιηθεί. Παρομοιάζοντας τη μορφή του βίου των πολλών με την κατάσταση στην οποία περιέρχεται εκείνος που κοιμάται, ο Ηράκλειτος περιφρονεί εκείνους που αγνοούν τον λόγον, προσάπτοντάς τους την αποκοπή από την κοινή σφαίρα, που είναι ο κόσμος, και την επιλογή ενός καθαρά ιδιωτικού τρόπου ζωής, δηλαδή μη πολιτικού. Από εδώ, κατ' επέκταση, συνάγεται ότι, για τον Εφέσιο αριστοκράτη, η ενεργός συμμετοχή στα κοινά, ως έλλογη οργάνωση της συνύπαρξης, δείχνει να συνιστά ουσιώδες χαρακτηριστικό της ιδεώδους ανθρωπίνης φύσης.

Έτσι, η μία αντικειμενική πραγματικότητα, η οργανωμένη σύμφω-να με τη μία και αιώνια κανονιστική αρχή, αντιδιαστέλλεται προς την άναρχη πληθύ των ιδιωτικών σφαιρών και των υποκειμενικών απόψεων σχετικά με το υπαρκτό.¹³ Εξεταζόμενο από αυτή την οπτική γωνία, το απ. Β 89 φωτίζεται πληρέστερα:

τοῖς ἐγρήγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεται.

Για να κατανοήσουμε όμως πληρέστερα το αντικείμενο της γνώσης, η απόκτηση της οποίας καθιστά δυνατή τη συμμετοχή στον ένα και κοινό κόσμο, χρειάζεται να αναφερθούμε στην αντίληψη του Ηρακλείτου σχετικά με την αέναη μεταβολή των πάντων.

Όπως είναι γνωστό, την αλλαγή που διαπίστωσε στον αισθητό κόσμο ο Ηράκλειτος την παρομοίωσε με τη ροή του ποταμού. Ως συνεχής και αδιάπτωτη, η ροή αυτή οδηγεί τον παρατηρητή στο συμπέρασμα πως ουδείς μπορεί να μπει στο ίδιο ποτάμι δύο φορές, εφόσον διαρκώς επιρρέουν νέα ύδατα.¹⁴ Η εικόνα του ποταμού καθιστά κατ' αρχάς σαφή την άμεση συνάρτηση της διαρκούς αλλαγής με τη διατήρηση των πραγμάτων ως έχουν και τη διάσωση της ταυτότητάς τους: αν τα νερά του ποταμού παύσουν να ανανεώνονται, τότε ο ποταμός θα καταστραφεί και στη θέση του θα έχουμε μια ελώδη περιοχή.¹⁵ Την ερμηνεία αυτή ενισχύουν και τα όσα δηλώνει ο Ηράκλειτος σχετικά με τον κυκεώνα. Πρόκειται, ως γνωστόν, για το ποτό που παρασκευάζεται με τη μείξη κριθάλευρου, τριμμένου τυριού και κρασιού, και για το οποίο ο φιλόσοφος σημειώνει πως αν δεν το ανακινήσουμε, θα αποσυντεθεί, εφόσον με τη στασιμότητα θα διαχωρισθούν τα συστατικά του στοιχεία: *καὶ ὁ κυκεὼν δίσταται <μη> κινούμενος* (B 125).¹⁶

Με την έννοια της διαρκούς κίνησης, η αλλαγή είναι καθοριστικής σημασίας για τη διατήρηση των πραγμάτων ως (*οφείλουν να*) είναι. Άλλωστε το ίδιο το σύμπαν δεν είναι παρά οι διαρκείς μεταλλαγές του πυρός, το οποίο μετατρέπεται διαδοχικά στα υπόλοιπα στοιχεία, χωρίς όμως να χάνει το αρχικό του μέγεθος.¹⁷ Τούτο σημαίνει ότι οι μεταβολές του πυρός ανάγονται στη διαδοχική, και σύμφωνα με προκαθορισμένα μέτρα, απόκτηση αντιτιθέμενων μεταξύ τους ιδιοτήτων.¹⁸ Κατά συνέπεια, η αλλαγή προκαλείται από την εναντιότητα (B 126):

τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμὸν ψύχεται, ὑγρὸν αὐαίνεται, καρφαλὲον νοτίζεται.

Ακόμη:

ταυτό τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ [τὸ] ἐγρηγορὸς καὶ καθευδὸν καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι κάκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα (B 88).

Επίσης:

διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἑσίοδος· τοῦτον ἐπίστανται πλεῖστα εἰδέναι, ὅστις ἡμέρην καὶ εὐφρόνην οὐκ ἐγίνωσκεν· ἔστι γὰρ ἓν (B 57).

Στο σημείο αυτό βρισκόμαστε αντιμέτωποι με το πλέον ακανθώ-

δες από τα προβλήματα που θέτει η σκέψη του Ηρακλείτου. Πρόκειται, όπως ήδη έγινε κατανοητό, για τη λεγόμενη «θεωρία της ενότητας των αντιθέτων».¹⁹ Η εξέταση του συγκεκριμένου ζητήματος υπερβαίνει βεβαίως τα όρια της παρούσας μελέτης. Έτσι, σχετικά με τα τρία αυτά αποσπάσματα, εκείνο που ενδιαφέρει εδώ να σημειώσουμε είναι ότι η μεταβολή στο πεδίο της φυσικής πραγματικότητας προέρχεται από την *ελεγχόμενη-μετρήσιμη* αλληλοδιαδοχή διαφορετικών καταστάσεων. Οι καταστάσεις αυτές με τη σειρά τους προκαλούνται από τις ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ ιδιοτήτων τις οποίες οφείλουμε να εννοήσουμε ως ζεύγη αντιθέτων. Επί παραδείγματι: θερμό-ψυχρό, ξηρό-υγρό, εγρήγορση-ύπνος, ζωή-θάνατος κ.ο.κ. Έτσι, καθίσταται εύλογη η άποψη ότι, σε αντίθεση με τον τριαδικό ρυθμό της διαλεκτικής του Εγέλου (θέση-αντίθεση-σύνθεση), ο ρυθμός της διαλεκτικής του Ηρακλείτου είναι καθαρά δυαδικός: θερμό (θέση), ψυχρό (άρνηση του θερμού ή αντίθεση), πάλι θερμό.²⁰ Μεταφερόμενη η συγκεκριμένη αντίληψη στην πολιτική πραγματικότητα, επιτρέπει να εννοήσουμε ότι ο Ηράκλειτος παραμένει ξένος προς τις εξελικτικές αντιλήψεις περί της κοινωνίας, τις οποίες θα διατυπώσουν με σαφήνεια οι σοφιστές που υπερασπίζονται τον νόμο εναντίον της φύσης, και οι οποίες διαγράφονται ήδη στον Ξενοφάνη. Το μοντέλο που φαίνεται να προτείνει ο Ηράκλειτος είναι στατικό. Έτσι, θα λέγαμε ότι, σύμφωνα με τον Εφέσιο αριστοκράτη, η όποια, εγγενής στην ανθρωπινή κοινωνία, δυναμική δείχνει να ορίζεται από τη διαρκή εξισορρόπηση των αντιθέσεων μέσα από την αυστηρή τήρηση αμετάβλητων αναλογιών στη διανομή της εξουσίας. Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, καταλήγουμε στην παράδοση υπόθεση ότι ο Ηράκλειτος, που έμεινε γνωστός ως ο στοχαστής του γίνεσθαι και της αλλαγής, υπήρξε στην πραγματικότητα ο μεγαλύτερος πολέμιός της.

Επανερχόμενοι στις κοσμολογικές αντιλήψεις, διαπιστώνουμε επίσης ότι η κίνηση, ως αλληλοδιαδοχή αντιθετικών καταστάσεων αναγκαία για την ύπαρξη του *κόσμου*, εύλογα κάνει το σύμπαν να μοιάζει με θέατρο πολέμου. Με άλλα λόγια, εάν το σύμπαν είναι το *κοινό* πεδίο που διαμορφώνεται από αντίθετες τάσεις σε μια προσπάθεια αλληλοεξόντωσης, τότε ο πόλεμος εκφράζει μεταφορικά τον απολύτως κυριαρχικό ρόλο της αλλαγής μέσα στην *κατά τον λόγον* διαρθρωμένη πραγματικότητα. Ως χώρος δράσης και αντίδρασης ανάμεσα σε αντιτιθέμενες ποιότητες, το ηρακλείτειο σύμπαν κατανοείται σύμφωνα με την αντίληψη ότι η ισότητα είναι αποτέλεσμα τήρησης των διαφορών (αναλογία). Με άλλα λόγια, η *φυσική* τάξη ενός ενιαίου συ-

μπλέγματος παραμένει αμετάβλητη μέσα από τη διαρκή αλλά ισόρροπη κίνηση και αλλαγή των στοιχείων. Σύμφωνα με τον Εφέσιο φιλόσοφο:

εἰδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἔοντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεών (B 80).²¹

Όπως γνωρίζουμε, η *δίκη* αναφέρεται κατ' αρχάς στη δικαιοσύνη που ασκείται για να ρυθμίσει τις σχέσεις μεταξύ οικογενειών. Ετυμολογικά προέρχεται από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα **deik* στην οποία ανάγεται το ρήμα *δείκνυμι* της ελληνικής, καθώς και το ρήμα *dico* της λατινικής. Το ότι η *δίκη* συνδέεται τόσο με την έννοια του *δεικνύειν* όσο και με εκείνη του *λέγειν* μας παραπέμπει στη γνωστή λατινική φράση *dicere ius*: «υποδεικνύω διά του λόγου το δίκαιο». Με άλλα λόγια, ως απόφαση του δικαστή, η *δίκη* προσδιορίζει την ποινή, δηλαδή το οφειλόμενο, με αποτέλεσμα την επαναφορά των πραγμάτων στην ενδεδειγμένη κατάσταση. Ριζικά αντιτιθέμενη προς την *ὑβριν*, την υπέρβαση των θεσμισμένων ορίων, η *δίκη* έρχεται να θέσει τέλος στη βίαιη ανατροπή του ισχύοντος *status quo*. Συνεπώς, στο κοσμικό πεδίο, η *δίκη* σχετίζεται με τη διαφύλαξη του *κατὰ φύσιν* τρόπου ύπαρξης των όντων, δηλαδή με τη μοίρα τους. Χαρακτηρίζοντας λοιπόν ο Ηράκλειτος τη διχόνοια ως *δίκην*, νομιμοποιεί τη διαρκή αντιπαλότητα μεταξύ των κοσμικών φαινομένων, ανάγοντάς την σε ρυθμιστική αρχή του *έλλογου* τρόπου οργάνωσης της πολλαπλότητας σε ένα εναρμονισμένο όλο.

Στο σημείο αυτό θα προβούμε και στις ακόλουθες επισημάνσεις:

Παρατηρώντας τη ροή των πραγμάτων που υποπίπτουν στις αισθήσεις, ο Ηράκλειτος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι κάθε αντικείμενο που υπόκειται στους νόμους της αλλαγής, μπορεί να θεωρηθεί ως μία σειρά διαδοχικών, μη ταυτόσημων καταστάσεων. Επί παραδείγματι: η νύκτα και η ημέρα δεν είναι, όπως υποστήριξε ο Ησίοδος, δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα, αλλά παραπληρωματικές, διαδοχικές φάσεις ενός ενιαίου φαινομένου που είναι το ημερονύκτιο. Με άλλα λόγια, το ημερονύκτιο κατανοείται και ορίζεται ως η διαδοχή του φωτός από το σκοτάδι. Από εδώ συνάγεται ότι, προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα «τί είναι το ημερονύκτιο;», προαπαιτούνται οι ορισμοί του φωτός και του σκότους.

Όμως, η γνώση του φωτός προϋποθέτει εκείνην του σκότους και αντίστροφα. Γίνεται έτσι σαφές ότι τα αντίθετα είναι εννοιολογικά συ-

σχετισμένα.²² Δηλαδή, το ένα σκέλος της αντίθεσης δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το άλλο: εάν δεν υπήρχαν οι αδικίες θα αγνοούσαμε τα δίκαια, ισχυρίζεται σε άλλο απόσπασμα ο Ηράκλειτος.²³

Στη φυσική λοιπόν πραγματικότητα, η εναλλαγή της ημέρας και της νύκτας σύμφωνα με μια αυστηρά προσδιορισμένη περιοδικότητα, συνιστά την ολότητα που είναι το ημερονύκτιο. Εάν το φως υπερβεί τον καθορισμένο χρόνο διάρκειάς του, τότε το ημερονύκτιο παύει να υφίσταται. Με άλλα λόγια, το ημερονύκτιο εμφανίζεται ως ένα φαινόμενο το οποίο συγκροτούν δυναμικές αντιθέσεις. Τούτο σημαίνει ότι κάθε ολότητα οικοδομείται από τον διαρκή ανταγωνισμό αντίρροπων τάσεων. Συγκροτεί δηλαδή μια οντότητα την οποία δομούν αντιτιθέμενες μεταξύ τους ιδιότητες.²⁴

οὐ ξυνιάσιν ὅκως διαφερόμενον ἑωυτῶι ὁμολογέει· παλίντροπος ἁρμονίῃ ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρης (B 51).

Σύμφωνα με την ελληνική αντίληψη περί αρετής, ένα τόξο ανταποκρίνεται στον ουσιολογικό ορισμό του, στο μέτρο που επιτελεί το έργο για το οποίο προορίζεται από τη φύση του. Με άλλα λόγια, ένα κατασκευασμένο αντικείμενο αναγνωρίζεται ως τόξο, εφόσον διαπιστώνεται η δυνατότητά του να στείλει σε κάποια απόσταση ένα βέλος. Για να καταστεί αυτό εφικτό, χρειάζεται η χορδή και το δοξάρι να είναι κατασκευασμένα κατά τρόπο ώστε να μπορούν να τεντωθούν προς αντίθετες κατευθύνσεις. Εάν το ένα από τα δύο αυτά μέρη αναπτύξει μια αντίρροπη τάση δυσανάλογη προς αυτήν του άλλου μέρους, εάν δηλαδή δεν τηρηθεί το μέτρο που *αρμόζει* και *πρέπει* να τηρηθεί στη συγκεκριμένη περίπτωση, τότε το τόξο παύει να είναι τόξο.

Γίνεται από τα παραπάνω σαφές ότι η εσωτερική δομή που θεμελιώνει την ταυτότητα κάθε πράγματος δεν ανάγεται παρά στη λειτουργική ενότητα μιας πολλαπλότητας. Με άλλα λόγια, η φύσις κάθε πράγματος συνίσταται στον ευτυχή συνδυασμό αντιθετικών στοιχείων.²⁵ Με την έριδα, δηλαδή τον διαρκή αγώνα αλληλοεξουδετέρωσής τους, τα αντιθετικά αυτά στοιχεία συμβάλλουν στη διατήρηση της κοσμικής τάξης: διασώζουν τον ορθό, δηλαδή *κατὰ φύσιν* τρόπο ύπαρξης των όντων, στον οποίο και θεμελιώνεται η διάρθρωση του σύμπαντος ως *κόσμος*. Εύλογα θα αναγνωρίζαμε εδώ ότι η μεταφορά της αντίληψης αυτής στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα παραπέμπει άμεσα στο έργο του βασιλικού υφαντή, όπως αυτό περιγράφεται στον *Πολιτικό* του Πλάτωνα.²⁶

Η αντίληψη αυτή σχετικά με τη συγκρότηση των πραγμάτων συνδέεται άρρηκτα και με τη θέση του Εφέσιου φιλοσόφου ότι η αρμονία, δηλαδή η αρμόζουσα συναρμολόγηση, παραμένει αφανής,²⁷ επειδή *φύσις... κρύπτεσθαι φιλεῖ* (B 123). Εξεταζόμενος από αυτή τη σκοπιά, φωτίζεται και ο αφορισμός: *πολυμαθίῃ νόον ἔχειν οὐ διδάσκει* (B 40).²⁸

Σαρκάζοντας ο Ηράκλειτος την πολυμάθεια ως ισοδύναμη με την έλλειψη δυνατότητας παραγωγής αυτόνομων κρίσεων και την απουσία ακηδεμόνευτου στοχασμού,²⁹ εκείνο που επιζητεί είναι το να καταδικάσει τον ορισμό της γνώσης ως τη διαρκή συσσώρευση ασύνδετων μεταξύ τους πληροφοριών. Έτσι, η άγνοια, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, ανάγεται στην ανικανότητα ανεύρεσης των λογικών σχέσεων που διαρθρώνουν τον ενιαίο κόσμο και συγκροτούν την ταυτότητα των πραγμάτων: εάν αδυνατεί κανείς να συλλάβει την εννοιολογική σχέση μεταξύ της ημέρας και της νύκτας, δηλαδή τον λόγον σύμφωνα με τον οποίο ρυθμίζεται η αλληλοδιαδοχή τους, τότε αδυνατεί οπωσδήποτε να κατανοήσει ότι κάθε ενότητα είναι πολλαπλότητα *συντεταγμένη* σύμφωνα με τον νόμο-μέτρο του σύμπαντος. Κάθε πράγμα είναι ένα όλον, δηλαδή μια ενοποιημένη πολλαπλότητα, και ταυτόχρονα είναι μέρος του κόσμου. Συνακόλουθα, ο κόσμος είναι ένα όλον οικοδομημένο από την ενοποίηση της πολλαπλότητας που είναι το σύνολο των πραγμάτων. Ως εναρμονίσεις αντιτιθέμενων στοιχείων, οι συγκροτήσεις αυτές καθορίζονται από το δομικό σχέδιο που διαρθρώνει το παν και δυνάμει του οποίου ο κόσμος αποτελεί μια οργάνωση κατανοητή στο υποκείμενο της γνώσης και εξ αυτού κοινοποιήσιμη σε όλα τα νοήμονα όντα.³⁰

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι, για τον Ηράκλειτο, η διαρκής απόκτηση αποσπασματικών γνώσεων αντιστοιχεί στην άγνοια του πέρατος. Ως προς την ηθική της διάσταση, και όπως ανάλογα συμβαίνει με τον απολαυστικό,³¹ άρα φιλοκερδή,³² βίος στον Πλάτωνα ή ακόμη με τη χρηματιστική στον Αριστοτέλη,³³ αυτή η έλλειψη αναγνώρισης των ορίων σημαίνει την αδυναμία σύλληψης του ανθρώπινου βίου ως όλου και συνεπώς την ανικανότητα εναρμόνισης των διαφόρων και διαφορετικών πλευρών δράσης του ηθικού υποκειμένου για την επιτέλεση του *τέλους*. Εδώ αναφερόμαστε στον έσχατο σκοπό που, ως μορφοποιητική αρχή, νοηματοδοτεί τον βίο που αρμόζει στη φύση του ανθρώπινου όντος. Υπ' αυτή την έννοια η απόκτηση της αληθινής γνώσης, για τον Ηράκλειτο, συναρτάται άμεσα και με την κατάκτηση της πρακτικής σοφίας η οποία καθορίζει τη δραστηριότη-

τα του ηθικά αρίστου.

Στο σημείο αυτό ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά:

Όπως είναι γνωστό, ο ελληνικός χαρακτηρισμός του σύμπαντος ως *κόσμου* δεν δηλώνει παρά την προβολή στη φυσική πραγματικότητα του ηθικού και πολιτικού αιτήματος για ευδαιμονία και κοινωνική δικαιοσύνη. Όσον αφορά λοιπόν αυτό το πρότυπο οργάνωσης και εναρμόνισης της πολλαπλότητας, ο Ηράκλειτος ισχυρίζεται ότι

κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰεῖζων, ἀπτόμεον μέτρα καὶ ἀποσθεννύμενον μέτρα (B 30).³⁴

Από εδώ συνάγουμε τα εξής:

I. Εφόσον το πυρ είναι το πρώτο συστατικό στοιχείο του κόσμου, ο οποίος και διαρθρώνεται μέσα από τις εύρυθμες μεταβολές του στοιχείου αυτού, έπεται ότι κάθε πράγμα, ως μέρος αναγκαία του σύμπαντος, δεν είναι ως προς την υλική του υπόσταση παρά πυρ. Η λογική αυτή διαπίστωση ανασκευάζει την άποψη ότι για τον Ηράκλειτο δεν υπάρχουν πράγματα παρά μόνο συμβάντα,³⁵ επιβεβαιώνοντας τον αρχαϊκό συντηρητισμό του Εφέσιου αριστοκράτη αναφορικά με τις εξελικτικές μεταβολές των κοινωνικών δομών.

II. Η αιωνιότητα του κόσμου δηλώνει τον αναλλοίωτο και ανώλεθρο χαρακτήρα του τρόπου διάταξης της συμπαντικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, ουδέποτε το σύμπαν θα περιπέσει στην κατάσταση του χάους, δηλαδή της *άνευ λόγου* αταξίας. Τούτο οφείλεται στην τήρηση του μέτρου σύμφωνα με το οποίο πραγματοποιούνται οι μεταλλαγές του πυρός. Το σύμπαν δεν είναι το αποτέλεσμα κάποιας δημιουργικής δραστηριότητας και η διάρθρωσή του δεν οφείλεται στους κανόνες που επέβαλε η βούληση ενός υπερ-κόσμιου, κατ' ανάγκην, δημιουργού. Είναι μια αυτόνομη οργάνωση. Διέπεται από νόμους οπωσδήποτε αμετάβλητους. Και αυτό, στο μέτρο που οι ισχύοντες κανόνες δεν συνιστούν το (ανακλητό) αποτέλεσμα της βούλησης και της δραστηριότητας κάποιου εξω-κοσμικού νομοθέτη, ο οποίος έτσι δεν θα δεσμευόταν από αυτούς.

III. Εάν η τελειότητα του σύμπαντος ανάγεται στην εγγενή του δυνατότητα να υπάρχει ως *κόσμος*, η αρετή των πραγμάτων που το συγκροτούν συνίσταται στην ικανότητά τους να επιτελούν το ιδιαίτερο έργο για το οποίο τα προορίζει η ιδιότητά τους ως μελών της κοσμικής κοινότητας. Έτσι, η *φυσική* λειτουργία των όντων κρίνεται σύμ-

φωνα με τη δυνατότητα τήρησης των κανόνων που επιβάλλει η κοσμική τάξη. Η ευνομία στον Ηράκλειτο ορίζεται ως ο σεβασμός των θεσμισμένων ορίων δράσης καθενός από τα μέλη μιας λειτουργικής ενότητας. Τα όρια αυτά, με τη σειρά τους, νομιμοποιούνται και θεμελιώνονται στον *κατὰ φύσιν* τρόπο ύπαρξης των μελών. Αυτή η πρόδηλη και παγιωμένη υπεροχή του όλου έναντι του μέρους προκαθορίζει τις δραστηριότητες των μελών της κοινότητας και μονοπωλεί το κριτήριο της *ηθικής* πλέον διάκρισης μεταξύ ορθών και απορριπτέων μορφών ύπαρξης:

“Ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν (B 94).

Παράλληλα:

ὕβριν χρὴ σθεννύναι μάλλον ἢ πυρκαϊήν (B 43).

Ἢδη στον Ὅμηρο, η Ερινύς εμφανίζεται ως ο προσωπικός παράγοντας που διασφαλίζει την εκπλήρωση μιας μοίρας. Εάν ο ήλιος διαπράξει *ὕβριν*, δηλαδή παραβιάσει το προκαθορισμένο πλαίσιο δράσης του μέσα στη συμπαντική τάξη, αγνοώντας το δέον και το μέτρο, τότε η άνομη αυτή υπερίσχυση έναντι των αντίρροπων στοιχείων θα έχει ως αποτέλεσμα την αναίρεση του κόσμου. Υπ’ αυτή την έννοια η *ὕβρις* αντιστοιχεί με την άρνηση υπακοής στον λόγον, δηλαδή με την παραβίαση του νόμου που συγκροτεί την πληθὺ σε λειτουργική ενότητα. Ἐτσι, η αιωνιότητα του κόσμου οφείλεται στην αμετάκλητη υποταγή των πάντων στο «δομικό σχέδιο»³⁶ του παντός.

Συνοψίζοντας, μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι τα ενάντια φαινόμενα που *εἶναι* το σύμπαν ανάγονται στο ένα και μοναδικό στοιχείο (από τις μεταλλαγές του οποίου συγκροτείται ο κόσμος) και συνεπώς συμβαίνουν σύμφωνα με τη μία καθολική και οργανωτική αρχή που ρυθμίζει τα πάντα. Από εδώ συνάγεται ότι η ενότητα των αντιθέτων, την οποία δεν πρέπει να εννοούμε ως ταυτότητα,³⁷ υποδηλώνει τον λειτουργικό χαρακτήρα των διαφορών μέσα σε μια *ομοιογενή* κατ’ ουσίαν πολλαπλότητα:

εἶναι γὰρ ἓν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτῃ ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων (B 41).

Σοφός είναι εκείνος που κατόρθωσε να συλλάβει το νοηματικό περιεχόμενο του λόγου, δηλαδή εκείνος που κατανοεί το «δομικό σχέδιο» της πραγματικότητας. Αυτή όμως η γνώση του *τύπου* των πραγμάτων και η δυνατότητα παραγωγής ορισμών σχετικά με τον τρόπο ύπαρξής τους, σημαίνει, για το συγκεκριμένο υποκείμενο της γνώσης, τον ύψιστο βαθμό αυτογνωσίας. Ως μέρος του ενιαίου συμπλέγματος που είναι το σύμπαν, ο καλός ακροατής του λόγου οδηγείται στη γνώση της θέσης του και στην κατανόηση του τρόπου και των ορίων δράσης του μέσα στην κοσμική κοινότητα. Έτσι, η άρρηκτη σχέση μεταξύ θεωρητικής και πρακτικής σοφίας, την οποία θεμελιώνει ο Ηράκλειτος, προβάλλεται και μέσα από την ενότητα των αντίθετων μεθοδολογικών κατευθύνσεων όσον αφορά την προσέγγιση της αλήθειας: από το εγώ στον κόσμο ή από τον κόσμο στο εγώ. Με άλλο τρόπο, θα λέγαμε: *ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὡυτή* (B 60).³⁸

Οι διαπιστώσεις αυτές καθίστανται περισσότερο ευκρινείς, εάν λάβουμε υπόψη μας ότι ήδη στο πρώτο απόσπασμα ο λόγος, δηλαδή η καθολική διακοσμητική αρχή, η οποία συνδέει τα πράγματα μεταξύ τους σε ένα αρμονικά διατεταγμένο όλον και τον άνθρωπο με τον κόσμο, αποτελεί συνάμα και το θεμέλιο ορθότητας του λέγειν (*ἔπεα*) και του πράττειν (*ἔργα*). Αναφερόμενος ο Ηράκλειτος στην ικανότητα του ανθρώπου να εκφέρει κρίσεις και να παρεμβαίνει με τις πρωτοβουλίες του στη ροή της ιστορικής πλέον πραγματικότητας, αναγνωρίζει ως εγγενή τη δυνατότητα του ανθρώπου να αποτελεί μέλος μιας πολιτικής κοινότητας. Με άλλα λόγια, ο κοινός λόγος δεν παρέχει μόνο μια αληθή περιγραφή της φυσικής πραγματικότητας. Υποδεικνύει συνάμα και το *πώς πρέπει να γίνονται* τα πράγματα. Έτσι, η ισχύς του λόγου επεκτείνεται, πέραν του φυσικού, και στον ανθρώπινο κόσμο, δηλαδή τον κόσμο που συνιστά έργο και προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας και συνύπαρξης.

Η ρυθμιστική, λοιπόν, κοσμική αρχή την οποία έρχεται να αποκαλύψει ο Ηράκλειτος, έχει κατεξοχήν ηθικό και πολιτικό χαρακτήρα. Τούτο σημαίνει ότι ο κοινός συμπαντικός νόμος είναι ταυτόχρονα και νόμος της σκέψης και της πράξης. Επομένως, η συμμόρφωση προς αυτόν συνιστά το κριτήριο της ηθικής τελειότητας, ενώ αποτελεί προϋπόθεση για τη συγκρότηση της αρίστης πολιτείας:

ζὺν νόωι λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῶι ζυνῶι πάντων, ὅκωσπερ νόμωι πόλις, καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως. τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θεοῦ· κρατεῖ γὰρ το-

σοῦτον ὁκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται (B 114).³⁹

Ο κοινός κοσμικός νόμος έχει απεριόριστη εξουσία: προστατεύει, αλλά και συνάμα ελέγχει· εγγυάται για όλους τους ανθρώπινους νόμους, αλλά μπορεί επίσης και να τους καταργήσει. Η σημασία αυτού του συμπεράσματος για την κατανόηση των πολιτικών αντιλήψεων του Ηρακλείτου φωτίζεται από την εύλογη υπόθεση ότι η ισχύς του θείου νόμου αντιστοιχεί λογικά στο μέγεθος της πολιτικής εξουσίας την οποία δικαιούται εκείνος που κατέχει την αληθή γνώση. Πρόκειται για εκείνο το εξαιρετικό άτομο, το ικανό να αποκρυπτογραφήσει το μήνυμα του λόγου, και το οποίο, εν αντιθέσει προς τους πολλούς, βρίσκεται πάντοτε σε κατάσταση εγρήγορσης: *νόμος καὶ βουλῇ πείθεσθαι ἑνός* (B 33).⁴⁰

Με βάση το συγκεκριμένο απόσπασμα και υπό το φως των προηγούμενων αναλύσεων, συνάγουμε τα εξής:

I. Αν και η ηρακλείτεια αντίληψη υπέρ της απόλυτης συμμόρφωσης προς την κοσμική φύση προετοιμάζει τον δρόμο στους στωικούς, εντούτοις οι πολιτικές αντιλήψεις του Ηρακλείτου παρουσιάζουν μεγαλύτερες συγγένειες με την αριστοκρατική πολιτική παράδοση που θα εκφρασθεί τον τέταρτο αιώνα. Μακράν του στωικού κοσμοπολιτισμού, ο Ηράκλειτος δεν επιθυμεί να εξοβελίσει τους φαύλους από τη συμπαντική πολιτεία, στην οποία αυτοδικαίως ανήκει ο σπουδαίος και σοφός. Στόχος του, αντίθετα, είναι μια πολιτική οργάνωση στην οποία η κατ' αξίαν διαφορά μεταξύ των μελών θα διατηρηθεί αμείωτη μέσα από την εναρμόνιση των αντιθέσεων, δηλαδή την τήρηση των ορθών αναλογιών. Πρόκειται για την ισότητα η οποία απορρέει από την ανισότητα που θεμελιώνει η τήρηση του *μέτρου*. Την επιβολή αυτών των διακρίσεων δικαιολογεί η διάσωση ενός απολύτως λειτουργικού ενιαίου συμπλέγματος σύμφωνου προς το κοσμικό παράδειγμα. Από αυτή την οπτική γωνία, κατανοείται ίσως πληρέστερα και το απ. B 75:

τούς καθεύδοντας οἶμαι ὁ Ἡράκλειτος ἐργάτας εἶναι λέγει καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.

II. Τις ανισότητες που καθιερώνει το αριστοκρατικό πολίτευμα, την υπεροχή του οποίου θεμελιώνει ο Ηράκλειτος στην κοσμική τάξη,⁴¹ δεν δικαιολογεί εδώ το κριτήριο της καταγωγής. Αντίθετα, αυτές νο-

μιμοποιούνται από τις διακρίσεις που θέτει σε ισχύ το κριτήριο της ηθικής τελειότητας άμεσα συναρτώμενης με τη γνώση της αλήθειας: η ανάληψη της πολιτικής αρχής προϋποθέτει την παιδεία που αρμόζει στην ανθρώπινη φύση νοούμενη ως ηθικό ιδεώδες. Τούτο με τη σειρά του σημαίνει ότι στην αρίστη πολιτεία δικαιούται να άρχει εκείνος ο πολίτης ο οποίος άρχεται εκουσίως από τον θείο νόμο. Έτσι, πηγή του θετικού δικαίου δεν είναι ούτε το εγωιστικό συμφέρον του ενός (τυραννία) ούτε οι ατομικές βουλήσεις των πολλών (δημοκρατία), αλλά μια υπερβατική της κοινότητας υπεριστορική αρχή στην οποία όλοι οι άνθρωποι, ως έλλογα όντα, οφείλουν να υπακούουν. Κατ' αντίστροφη πορεία, συμπεραίνουμε ότι, ως κριτήριο για την αναγνώριση του χείριστου πολιτεύματος, ο Ηράκλειτος θέτει την ανισχύροτητα των νόμων. Πρόκειται για την πολιτική κοινωνία στην οποία καταλύεται η κοινή δικαιοσύνη, ενώ οι σταθερές ρυθμιστικές αρχές και κανόνες παύουν να υφίστανται, ως αποτέλεσμα της βίας ενός *εγωκεντρικού* τυράννου ή του ευμετάβλητου χαρακτήρα ενός απολύτως κυρίαρχου δήμου. Το απ. Β 44 είναι σαφές:

*μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος.*⁴²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, London-New York 1982, σ. 57.
2. ... τῶν δὲ γραμματικῶν Διόδοτος, ὃς οὐ φησι περὶ φύσεως εἶναι τὸ σύγγραμμα, ἀλλὰ περὶ πολιτείας, τὰ δὲ περὶ φύσεως ἐν παραδείγματος εἶδει κεῖσθαι (A 15) DK [=Diels-Kranz]. Εφεξῆς παραθέτοντας ἢ αναφερόμενοι σε αποσπάσματα πάντοτε παραπέμπουμε σ' αὐτὴν τὴν ἐκδοση).
3. ἐπιγράφουσι δὲ αὐτῶι [sc. τῶι θιβλίῳ] οἱ μὲν Μούσας, οἱ δὲ Περί φύσεως, Διόδοτος δὲ ἀκριβὲς οἰάκισμα πρὸς στάθμην βίου (A 12).
4. ἐζητεῖτο δὲ καὶ περὶ Ἡρακλείτου, εἰ μὴ μόνον φυσικός ἐστιν ἀλλὰ καὶ ἠθικός φιλόσοφος. Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς λογικούς*, VII. 7.
5. Βλ. σχετικὰ Θ. Βέικος, «Ἐσωτερικός καὶ ἐξωτερικός χώρος στον Ἡράκλειτο», *Εποχές* 34 (1966) 103-107.
6. τοῦτον δὲ καὶ ὁ Τίμων ὑπογράφει λέγων· "τοῖς δ' ἐνὶ κοκκυστῆς ὄχλοιοῖδορος Ἡράκλειτος αἰνικτῆς ἀνόρουσε" (A 6).
7. Βλ. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. I: *The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*, Cambridge 1962, σ. 420 κ.ε.
8. Ὁ.π., σ. 424 κ.ε.
9. Κ. Αξελός, *Ὁ Ἡράκλειτος καὶ ἡ φιλοσοφία*, μτφρ. ἀπὸ τα γαλλικά Δ. Δημητριάδης, Αθήνα 1974, σ. 59.
10. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Α.Φ. Μουρελάτος, «Ἡράκλειτος, Παρμενίδης καὶ ἡ ἀπλοϊκὴ μεταφυσικὴ τῶν πραγμάτων», *Δευκαλίων* 33/34 (Ιούλιος 1981), 57-75, καὶ κυρίως σ. 68: «Εἶναι θαυμάσια ταιριαστό το ὅτι ὁ Ἡράκλειτος διάλεξε τὸν ὄρο λόγος σὰν ἐμβλημα τῆς ἀληθείας πού ἀνακάλυψε καὶ το ὅτι χρησιμοποίησε τὸν ὄρο αὐτὸ ἀναφερόμενος σὲ κατιτὶ καὶ υποκειμενικό, τὰ λόγια του, καὶ ἀντικειμενικό, τὸ νόμο-μέτρο τοῦ σύμπαντος. Με ἐννοία, πού βέβαια ἐκεῖνος ἀπόλυτα δὲν τὴν ἐνόησε ἀλλὰ πού τὴν ἐνόησε ὁ Πλάτων στους ὠριμούς του διαλόγους, ὁ κόσμος πού ἐρευνᾷ ἡ ἀνθρώπινη γνῶσις ἔχει τὴν υφὴ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρθρωμένης γλώσσας».
11. Βλ. καὶ Ε. Ρούσσος, *Ἡράκλειτος (περὶ φύσεως)*, Αθήνα 1987, σ. 33 κ.ε.
12. Βλ. ἐνδεικτικὰ καὶ Β 29, Β 49, Β 104.
13. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Αξελός, ὁ.π., σ. 67: «Οἱ κόσμοι τῶν κοιμισμένων εἶναι πολλὰ πλοῖ, κὶ ἐκεῖνοι πού καταφεύγουν σ' αὐτοὺς τοὺς κόσμους, δὲν μποροῦν οὔτε μετὰξὺ τοὺς νὰ συνεννοηθοῦν, γιατί τοὺς λείπει κάθε εἶδους ἀναφορὰ στο σύμπαντικόν».
14. Πβ. Β 12, Β 49, Β 91. Ἀκόμη, Πλάτων, *Κρατ.* 402a, Ἀριστοτέλης, *Μετὰ τὰ φυσικά*, III, 1005b23. Σχετικὰ με τὴ γνησιότητα τῶν ἀποσπασμάτων βλ. τὶς ἀπόψεις τοῦ Gr. Vlastos "On Heraclitus" στο *Studies in Greek Philosophy*, Vol. I: *The Presocratics*, ed. by D.A. Graham, Princeton, N.J., 1995, σ. 127 κ.ε.
15. Σύμφωνα με τοὺς G.S. Kirk - J.E. Raven - M. Schofield, *Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι*, μτφρ. ἀπὸ τα ἀγγλικά Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1988, σ. 202: «Ἡ εἰκόνα τοῦ ποταμοῦ αἰσθητοποιεῖ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἐνότητας πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διατήρηση τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἰσορροπίας στὴν ἀλλαγὴ».
16. Βλ. καὶ J. Barnes, ὁ.π., σ. 66. Ἐπίσης, C.H. Kahn, *The art and thought of Heraclitus. An edition of the fragments with translation and commentary*, Cambridge 1979, σ. 194.
17. ὅτι δὲ καὶ γενητὸν καὶ φθαρτὸν εἶναι ἐδογματίζειν, μηνύει τὰ ἐπιφερόμενα πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἥμισυ γῆ, τὸ δὲ ἥμισυ πρηστήρ. δυνάμει γὰρ λέγει ὅτι τὸ πῦρ ὑπὸ τοῦ διοικούντος λόγου καὶ θεοῦ τὰ σύμπαντα δι' ἀέρος τρέπεται εἰς ὑγρὸν τὸ ὡς σπέρμα τῆς διακοσμήσεως, ὃ κα-

λεῖ θάλασσαν, ἐκ δὲ τούτου αὖθις γίνεται γῆ καὶ οὐρανὸς καὶ τὰ ἐμπεριεχόμενα. ὅπως δὲ πάλιν ἀναλαμβάνεται καὶ ἐκπυροῦται, σαφῶς διὰ τούτων δηλοῖ <γῆ> θάλασσα διαχέεται, καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον, ὁκοῖος πρόσθεν ἦν ἢ γενέσθαι γῆ (B 31). Πβ. B 90. Βλ. καὶ Gr. Vlastos, "On Heraclitus", ὁ.π., σ. 144 κ.ε.

18. Βλ. σχετικά καὶ Α.Φ. Μουρελάτος, ὁ.π., σ. 65 κ.ε.
19. Βλ. σχετικά D. O' Brien, "Heraclitus on the Unity of Opposites" στο K.J. Boudouris (εκδ.), *Ionian Philosophy*, Athens 1989. Βλ. επίσης την ἐξοχη επιχειρηματολογία του J. Barnes, ὁ.π., σ. 69 κ.ε., υπέρ της θέσης ὅτι η ἡρακλείτεια ἐνότητα των ἀντιθέτων εἶναι ἀποτέλεσμα λογικοῦ σφάλματος.
20. Βλ. Κ. Αξελός, ὁ.π., σ. 64, καθὼς καὶ σ. 128 κ.ε.
21. Βλ. Gr. Vlastos, "On Heraclitus", ὁ.π., σ. 141 κ.ε.
22. Βλ. τις σχετικές ἀναλύσεις καὶ ἀπόψεις του Α.Φ. Μουρελάτου, ὁ.π.
23. Βλ. B 23, καθὼς καὶ το σχετικὸ σχόλιο του Kahn, ὁ.π., σ. 185.
24. Βλ. G.S. Kirk - J.E. Raven - M. Schofield, ὁ.π., σ. 198-201.
25. Ἡράκλειτος τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν (B 8), πβ. καὶ B 10.
26. Βλ. Πλάτων, *Πολιτικός* 308c κ.ε.
27. *ἁρμονίη ἀφανὴς φανερῆς κρείττων* (B 54).
28. Πβ. B 129. Βλ. καὶ το σχετικὸ σχόλιο του J. Barnes, ὁ.π., σ. 146.
29. Πβ. καὶ B 73, B 74.
30. *ξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονέειν* (B 113).
31. Παραπέμπουμε ἐδῶ ἐνδεικτικὰ στὴν ἀντιπαράθεση τοῦ Σωκράτη με τὸν Καλλικλῆ στὸν *Γοργία* 480c κ.ε.
32. Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία* IX, 581a κ.ε.
33. *Πολιτικά* I, 1257b25 – 1258a14.
34. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, σημ. 17.
35. Αναφερόμαστε στὴν ἀπόψη τοῦ K. Popper, *Ἡ ἀνοικτὴ κοινωνία καὶ οἱ ἐχθροὶ τῆς, τόμ. I, Ἡ γοητεία τοῦ Πλάτωνα*, μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά Εἰρήνη Παπαδάκη, Αθήνα 1980, σ. 49: «Ἡ ἀπόψη ποὺ εἰσήγαγε [sc. ο Ἡράκλειτος] ἦταν πως δὲν ὑπάρχει τέτοιο οἰκοδόμημα, δὲν ὑπάρχει σταθερὴ δομὴ, δὲν ὑπάρχει κόσμος (...). Συνελάμβανε τὸν κόσμον ὅχι ὡς οἰκοδόμημα ἀλλὰ, μάλλον, ὡς μία κολοσσιαία διαδικασία· ὅχι ὡς τὸ συνολικὸ ἄθροισμα τῶν πραγμάτων, ὅσο, μάλλον ὡς τὴν ολότητα ὅλων τῶν συμβάντων ἢ ἀλλαγῶν ἢ γεγονότων» (τα πλάγια εἶναι τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέα). Βλ. τις σχετικές ἀντιρρήσεις τοῦ J. Barnes, ὁ.π., σ. 67 κ.ε.
36. Βλ. G.S. Kirk - J.E. Raven - M. Schofield, ὁ.π., σ. 196.
37. Βλ. Κ. Αξελός, ὁ.π., σ. 48.
38. Γίνεται σαφές ὅτι ἡ θεώρηση τῶν ἀποσπασμάτων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐξερεύνηση τῆς ψυχῆς ὡς στρόφη πρὸς τὸ υποκείμενον καὶ τὴν ἀτομικότητα, ἀποτελεῖ οὐσιώδη παρερμηνεία τῆς ἡρακλείτειας φιλοσοφίας. Σύμφωνα με αὐτὴν τὸ μέτρον πάντων ταυτίζεται, ὅπως εἶδαμε, με τὸν λόγον τοῦ σύμπαντος, ἐνῶ ἡ αὐτογνωσία ὀρίζεται ἀπὸ τὴ γνώση τῆς κοσμικῆς τάξης καὶ ἀντιστροφῶς.
39. Βλ. καὶ A.P.D. Mourelatos, "Heraclitus, fr. 114", *American Journal of Philology* 86 (1965) 258-266.
40. Πβ. καὶ B 78: *ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δὲ ἔχει*. Επίσης, B 121: *ἄξιον Ἐφεσίοις ἡβηδὸν ἀπάγξασθαι πᾶσι καὶ τοῖς ἀνήβοις τὴν πόλιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ἐρμόδωρον ἄνδρα ἐωυτῶν ὀνήσιτον ἐξέβαλον φάντες ἡμέων μηδὲ εἰς ὀνήσιτος ἔστω, εἰ δὲ μή, ἄλλῃ τε καὶ μετ' ἄλλων*.
41. B 53: *πόλεμος πάντων μὲν πατὴρ ἐστὶ, πάντων δὲ βασιλεὺς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς*

ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.

42. Από τη σκοπιά αυτή, η έμφαση που δώσαμε στην προτίμηση του Ηρακλείτου υπέρ του αριστοκρατικού πολιτεύματος δεν αντιστρατεύεται τη θέση του Gr. Vlastos, "Equality and Justice in Early Greek Cosmologies" στο *Studies in Greek Philosophy, Vol. I: The Presocratics*, ό.π., σ. 73, ότι ο Ηράκλειτος διέκειτο μάλλον ευνοϊκά προς τις συντηρητικές δημοκρατίες (limited democracy) προγενέστερων περιόδων.

SUMMARY

Panayotis Fanaras,
Cosmology and politics in Heraclitus' fragments

The present study attempts to trace Heraclitus' political views on the basis of his cosmological fragments. The distinction between the one and eternal λόγος and the multitude of fragmentary, subjective views, as well as the consequent distinction between the one, morally perfect wise man, and the ignorant many, who are not acquainted with the meaning of λόγος, leads to the detection of an *aristocratic* (in a sense similar to that which the term will acquire in the philosophical thinking of the 4th century) conception of politics.

At the same time, the definition of λόγος as the divine Law which orders the multitude of the elements and phenomena of the universe into a κόσμος, and by which every organic unity must be governed, leads to the conclusion that Heraclitus undoubtedly defends the sovereignty of law against majority rule, namely against unlimited democracy, as well as against the lawless character of tyrannical rule. Furthermore, the Heraclitean concept of controlled change as the only way of sustaining as well as preserving the identity of an organized whole, justifiably leads to the hypothesis that Heraclitus, although known as the thinker *par excellence* of becoming and change, in the realm of human affairs he remains the greatest enemy of change, defending the views of an archaic conservatism.